

ЕКОЛОГІЧНА НЕБЕЗПЕКА ЯК ПОГРОЗА ЕКОЛОГІЧНИЙ БЕЗПЕЦІ

В літературі питання про поняття безпеки, його зміст до цього часу залишається дискусійним. Неоднозначно тлумачиться воно й в етимологічному плані. Найбільш поширене розуміння безпеки, котре найчастіше використовується і у кримінальному праві — це «відсутність небезпеки». Інколи безпека визначається як «положення, при якому не погрожує небезпека комусь, чомусь», а безпечно тоді, коли «немає небезпеки, безпечно»¹ і т. ін.

Очевидно, що безпека пов'язана з антонімом «небезпека» і є його зворотнім боком. С. І. Ожегов вбачав небезпеку в «погрозі чого-небудь небезпечного». Небезпечний — «здатний викликати, заподіяти будь-яку шкоду, нещастя»; «небезпека — можливість, погроза біди, нещастя, катастрофи»². В той же час «можлива небезпека» — це ризик³.

Таким чином, безпека є завжди виключення небезпеки або її зменшення до припустимого рівня, і вона завжди пов'язана з ситуаціями ризику для навколишнього світу. На цьому акцентує увагу і сам законодавець в ч. 1 ст. 50 Закону України про охорону навколишнього природного середовища, коли, говорячи про екобезпечність, вказує на попередження погіршення екологічної обстановки (так би мовити, «управління ризиком») і виникнення небезпеки для здоров'я людей. Л. Тімберлейк в зв'язку з цим називає екологічну небезпеку «головною погрозою для безпеки ХХІ століття»⁴.

Екологічна небезпека — це погроза зподіяння шкоди біосфері (її екосистемам), а тим самим й людині⁵. Не можна погодитися з положенням зазначеного закону, де говориться про усунення небезпеки тільки для здоров'я людей. Обособлення лише однієї людини, як потерпілої від несприятливих чинників порушеного антропогенною діяльністю природного середовища суперечить уявленням про охорону природи і

¹ Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1985, С. 38; Словарь русского языка. М., 1985. Т. 1. С. 74.

² Див.: Словарь русского языка. М., 1986. Т. 2. С. 620.

³ Див.: Ожегов С. И. Вказ. праця. С. 591.

⁴ Див.: Timberlake L. The greatest threat on Earth//Independet, 1988. 12 sept.

⁵ Деякі юристи і політологи пов'язують розуміння «безпеки» перш за все з екологічною загрозою. (Див.: Caldwell L. International environmental policy/Duham, 1984. P. 12).

пов'язане з односторонньою думкою, що існувала в радянській науці, про особливий пріоритет людства над іншою природою і управління нею для панування людини над нею¹. Ми виходимо з того, що людина є лише органічною частиною природи, займає в ній певну екологічну нішу поряд з іншими біологічними видами. Водночас, внаслідок нерозумного, а нерідко й злочинного відношення до природного середовища, вона сама виступає джерелом екологічної кризи, створюючи свою екологічну нішу і чинячи тиск на інші. Це призводить до ураження в першу чергу самих екосистем, нерозривно пов'язаних з людиною, його життям і здоров'ям.

Тому екобезпека з точки зору й кримінального права є усуненням небезпеки для екосистем і людини. Погроза заповдіння їм шкоди може бути як реальною, тобто вимірюватися дійсною можливістю його негайного настання в найближчому, точно прогнозованому майбутньому або його настанням через тривалий час, але з більшою вірогідністю, так і абстрактною, тобто екологічна шкода може настати у найближчому або віддаленому майбутньому у випадку збігу або незбігу деяких слабкопрогнозованих обставин і процесів. Зазначене дає підстави вважати, що кримінально-правові норми екозлочинів в КК слід конструювати в тому числі й як делікти небезпеки, де екологічна безпека може бути нормативно закріплена у вигляді погрози життю і здоров'ю людей, існуванню екосистем та ін.

Екологічна небезпека являє собою досить емне за змістом поняття, яке включає до себе сукупну небезпеку діяльності техногенних систем (в першу чергу неконтрольованих) і таких, що виникли під впливом цього негативних природних процесів. Сукупна екологічна небезпека відмежовує її від інших небезпек (суспільної, техногенної та ін.) і характеризується численними джерелами, які погрожують безпеці людини та її середовищу проживання. Важко підтримати думку В. Андрійцева про те, що «екологічна небезпека... є інтегрованим поняттям, яке включає небезпеку суспільну і небезпеку для навколишнього природного середовища»². Сутність небезпеки, яка у філософському значенні відноситься до категорії можливості, полягає в тому, що вона припускає

¹ У зв'язку з цим не можна погодитися в В. Андрійцевим, який розглядає екологічну безпеку як систему «...засобів, спрямованих на запобігання, погіршенню екологічної обстановки» і вбачає її лише в реалізації «охорони життя і здоров'я людини від несприятливого природного і антропогенного впливу» (Див.: Андрійцев В. Екологічне право і проблеми екологічної безпеки//Рад. право. 1990. № 4. С. 34).

² Див.: Андрійцев В. Теоретические проблемы правового обеспечения эффективности экологической экспертизы: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Х., 1992. С. 39.

наявність в даний час, в даній конкретній обстановці умов, які за своїм закономірним розвитком могли б привести до заподіяння шкоди, проте виникненню шкідливих наслідків перешкодили випадкові для даної закономірності обставини¹. Ми згодні з тим, що вони тісно взаємопов'язані, оскільки «чинник небезпеки для економічної системи у більшості випадків викликає імовірність настання негативних наслідків для людини². Разом з тим це ніяк не може бути доказом того, що екобезпека інтегрована з суспільною безпекою. Остання лише частково стикається з екобезпекою, оскільки є повністю самостійним і відмінним від екобезпеки явищем. Безумовно, при скоєнні екологічних злочинів може страждати і суспільна безпека, оскільки техногенні або екологічні чинники під впливом протиправної поведінки особи можуть погрожувати суспільному спокою, суспільним цінностям та ін. Але такі дії повинні, як правило, оцінюватися самостійно з урахуванням суб'єктивної сторони скоєного. Не можна також вважати аргументом посилення В. Андрейцева на те, що у цьому випадку безпека погрожує людині і тим самим є суспільною безпекою. Екологічна безпека як раз і погрожує в першу чергу людині, її безпеці, як і, власне, будь-який інший вид небезпеки. Це обумовлене тим, що будь-яка форма безпеки, в тому числі й загальна, спрямована в кінцевому рахунку на захист людини, її життя і здоров'я, цінностей, які забезпечують людському співтовариству сприятливі умови для існування.

Екобезпека включає до себе: погрозу «ураження» екосистем або їх елементів (знищення, забруднення та ін.), викликані антропогенним впливом на них, «небезпечний стан» біотичного (живого) і абіотичного (неживого) середовища, де мутації, що виникли внаслідок цього, викликають шкідливі зміни в біосфері (екосистемах); погрозу заподіяння шкоди живим організмам і перш за все людині; погрозу біосфері (природному середовищу як основі життєдіяльності людини). В зв'язку із зазначеним можна припустити, що екобезпека має різну ступінь в залежності від тимчасової можливості її реалізації та імовірності негативних наслідків. Умовно можна виділити такі види екобезпеки в залежності від її ступеня.

1. *Планова безпека.* Суть її полягає в тому, що навколишня природа та існуючі технології включають до себе

¹ Див.: Харитошкин В. В. *Общепасные деликты и некоторые вопросы совершенствования уголовного законодательства*//Совершенствование правовых актов уголовного судопроизводства, Ярославль, 1988. С. 61.

² Андрейцев В. *Теоретические проблемы...* С. 39.

певну небезпеку як у зв'язку з людською поведінкою (в тому числі й негативною, так і поза її: застосування пестицидів, викид у водойми відходів виробництва, викид перероблених речовин в атмосферу та ін. Діапазон такої небезпеки досить широкий: від практично повної її відсутності (наприклад, в природних резерватах) до помітної присутності, коли необхідно вживати певних заходів безпеки (очищати воду, продукти харчування та ін.). Ця небезпека історично супроводжує людську цивілізацію, причому ступінь її безперервно зростає, прикладом чому є зростаюче число інженерних систем захисту та їх пріоритетність в науково-технічному прогресі. «Планова» небезпека свідчить про прийнятність ризику технологій та достатність небезпеки і не повинна загрожувати заподіянням «непланованої» (включаючи також й протиправну) шкоди.

2. *«Погрожуюча (віддалена) небезпека.* Негативні процеси, що виникли в природному середовищі, або діючі технології, що ініціюються людиною (в тому числі й протиправно), або стихії створюють небезпеку заподіяння шкоди у віддаленому або невизначеному майбутньому. Можлива шкода носить, як правило, «непланований» характер, тобто її розмір та інші параметри прогнозувати дуже важко. Визначальним моментом є те, що вона настає в менш чи більш віддаленому майбутньому. Між протиправною поведінкою особи і можливими наслідками лежить значний проміжок часу. Наприклад, при змиві з сільхозугідь у водойми пестицидів, що зберігаються в тимчасових сезонних сховищах з порушенням спеціальних правил, захворіли люди, які користувалися цими водними джерелами, загинули тварини та можуть настати й інші негативні наслідки як в даному календарному році, так і лише через кілька років. Причому характер наслідків тут залежить як від кількості токсикантів, потрапивших в організм, так і від особливостей самого організму. Тому наслідки можуть бути різними для людей або об'єктів природи, у будь-якому випадку зробити точний висновок про можливі наслідки з великою імовірністю практично неможливо. Тим більш, що в силу різних обставин (вжитих заходів захисту або особливостей організму) вони можуть взагалі не статися. «Погрожуюча» небезпека свідчить про те, що протиправна дія або інше джерело еконезбезпеки реалізовані і наслідки можуть і повинні настати в майбутньому, але механізм їх реалізації не завжди ясний і може бути не пов'язаний з дією одного джерела небезпеки (в розвиток причинного зв'язку влітаються й інші обставини). Еконезбезпека тут виступає як погроза віддаленої шкоди, яка може і не статися. Особливості віддаленої еконезбезпеки, «розмитість» на-

Слідків тривалий час призводили до того, що законодавець відмовлявся від конструкції у цьому випадку кримінально-правових норм за типом деліктів небезпеки, що позбавляло кримінальний закон найважливішого профілактичного інструменту в боротьбі з екозлочинами. Їх створення в КК України (ч. 1 відповідних статей) має стати настійливою необхідністю і забезпечити їх високу ефективність.

При «погрожуючій» небезпеці ризик технологій досягає своїх порогових величин або навіть знаходиться за його межовим рівнем. Забезпечується лише порогова безпека екосистем і людини, рівень якої наближається до нуля або навіть нижче. Причому така екобезпека існує й зараз. В майбутньому, внаслідок дії джерела небезпеки, вона може перейти в запороговий стан.

3. *«Уражаюча (наближена або реалізована) екобезпека.* В цьому випадку аварійні техногенні аналогічні їм ситуації погрожують негайним заподіянням шкоди, частіше за все тяжкої, або приводять до її заподіяння. Час наступу шкоди по відношенню до небезпечної події характеризується коротким проміжком, що може перешкоджати її усуненню, й частіше за все він настає. Разом з тим процес прояву еконаслідків тут специфічний: спочатку настають (або можуть настати) первинні наслідки, найбільш тяжкі (загибель людей, порушення екосистем та ін.), як правило, обмежені, тобто стосуються вузького числа потерпілих або об'єктів природи. Ефект «швидкого ураження», обумовлений тим, що потерпілі або об'єкти природи перебували в безпосередньому контакті з джерелом небезпеки й випробували на собі усю силу його впливу на обмеженій території. Наприклад, в результаті аварії на «небезпечному» виробництві в першу чергу страждає обслуговуючий персонал тощо. Далі, настають (можуть настати) вторинні наслідки для осіб і природних об'єктів, які знаходяться не в контактній зоні (епіцентрі) безпосередньої дії джерела небезпеки, а на його периферіях в урбоструктурах або екосистемах, що примикають до нього. Шкода тут заподіюється, як правило, жителям близьколежачих пунктів, випадковим проходом та ін., може носити хвилеподібний характер з наступним «затуханням». Наслідки реально і негайно при цьому виявляються надзвичайно рідко, але можуть настати і настають протягом короткого календарного проміжку часу. Їх характер (аварія на Чорнобильській АЕС, в Бхопалі та ін.) і масштаби можна визначити досить точно. Трагічні наслідки настають стосовно до осіб або об'єктів природи, які знаходяться на значній відстані від джерела небезпеки, але в силу різних причин (викидів, дії повітряних

потоків тощо) були піддані «ураженню» його чинників. Вони можуть проявитися в недалекому або частіше за все віддаленому майбутньому. Їх характер і масштаби визначити дуже важко, а іноді й неможливо.

«Уражаюча» екобезпека свідчить про запороговий ризик технологій, під впливом яких в результаті дій, в тому числі й протиправних, втрачений контроль над ситуацією, і про відсутність екобезпеки або зведення її до нуля. Як правило, подібне має бути підставою для конструювання в КК норм з кваліфікованими ознаками.

Джерелом екобезпеки виступають неконтрольована, а нерідко й злочинна, техногенна діяльність людей (антропогенний чинник) і деградовані природні екосистеми (екочинник). В юридичній літературі це частіше за все об'єднується одним поняттям — «джерело підвищеної небезпеки». Стосовно до проблеми, що розглядається, такий підхід істотно б спрощував її та приводив до неточних висновків. «Справа полягає в тому, що внаслідок специфіки, яка існує тут, джерело небезпеки може бути взагалі відсутнім. Їм стає усе навколишнє природне середовище. Іноді його важко ідентифікувати. Крім того, екобезпека може полягати в джерелах, які не володіють підвищеною небезпекою, але пов'язані з режимом експлуатації нові технології, експерименти з участю природних об'єктів та ін.).

До цього ж схиляється й судова практика. Так, пленум Верховного Суду колишнього СРСР в п. 2 постанови від 5 вересня 1986 р. «Про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я» під «джерелом підвищеної небезпеки» розумів «будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену імовірність заподіяння шкоди внаслідок неможливості повного контролю за нею з боку людини, а також діяльність по використанню, транспортуванні, зберіганню предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського або іншого призначення, які мають такі ж властивості». Ця позиція знайшла відображення й у п. постанови пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди». Джерелом підвищеної небезпеки пленум вважає перш за все «небезпечну діяльність», проте, говорячи про діяльність по використанню «небезпечних предметів», він, як уявляється, досягає певного компромісу між двома напрямками в розумінні джерела підвищеної небезпеки, які існують в юридичній літературі. Найбільш поширеним з них є визнання небезпечною діяльності, яка створює підвищену небезпеку для оточуючих («концепція діяльності»). Найбільш кон-

кретно її виразив Б. Антимонов, за думкою якого джерело підвищеної небезпеки — це «завжди дія чи система дій, тобто діяльність, але ніколи не річ і не відсутність дії діяльності, не бездія»¹.

Інші автори (Е. Флейшиць, Л. Майданник, Н. Сергеева, А. Собчак), навпаки, виходять з того, що джерелом підвищеної небезпеки можуть бути «властивості речей чи сили природи», або «речі, устаткування, які створюють підвищену небезпеку для оточуючих», або «складні шкідливі об'єкти» («концепція предмета»).

Плідну спробу розв'язати цю проблему здійснив О. Красавчиков, який стверджував, що таким джерелом може бути як діяльність людей (те, що створює небезпеку), так і «небезпечні предмети». Проте у визначенні самого джерела небезпеки він віддає пріоритет останнім².

Разом з тим поширеною є думка, що джерело підвищеної небезпеки — поняття не стільки фізичне, технічне, скільки правове, юридична характеристика того, що робить діяльність людини підвищено небезпечною, і поза участю людини (суб'єкта), яка використовує природні об'єкти, що мають підвищену шкідливість забруднення, є немислимою. Тому важко погодитися з А. Собчаком і В. Смирновим, які вважають, що джерелом підвищеної небезпеки можуть бути тільки матеріальні об'єкти. При цьому вони посилаються на те, що «не було випадків, коли суди визнавали такими не матеріальні об'єкти (речовини), а саму діяльність»³. В той же час інші автори наводять численність джерел, які «порушують громадську безпеку».

При цьому в теорії також називають найбільш істотні ознаки (властивості) джерел підвищеної безпеки, перш за все шкідливість і недостатню підконтрольність людині (А. Белякова) — «нестійкість»; як додаткові ознаки часто виділяють потужність і складність (М. Гринберг).

В чинному кримінальному законодавстві відповідальність «за належне використання джерел підвищеної небезпеки» залежить від настання суспільно небезпечних наслідків або створення реальної безпеки їх настання. Разом з тим законодавець має досвід конструювання так званих «складів абстрактної небезпеки» (ст. ст. 220, 228 КК України). У зв'язку з цим П. Тоболкін відзначав, що «законодавча конструк-

¹ Див.: Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. М., 1952. С. 100.

² Див.: Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. М., 1966. С. 26, 27, 34.

³ Див.: Собчак А., Смирнов В. Понятие источников повышенной опасности // Сов. юстиция, 1988. № 18. С. 23.

ція, котра оголошує караною саму дію, яка має небезпечні властивості, у сучасних умовах уявляється цілком обгрунтованою»¹. Таку конструкцію, за думкою В. Гурова, слід поширити й на необережні злочини, «скоєні в результаті неправомірного використання найбільш шкідливих знарядь і засобів — джерел підвищеної небезпеки»². М. Угрехелідзе при цьому запропонував розширити джерела підвищеної небезпеки, включивши до них «порушення правил поведження з атомною енергією», що вимагає виділити їх в «самостійні статті з відповідними небезпеці цих діянь санкціями»³. Висловлюються пропозиції про спеціальне виділення особливо потужних джерел підвищеної небезпеки (термоядерні, радіоактивні, лазерні та ін.) і створення з їх урахуванням конструкцій злочинів абстрактної небезпеки.

Вивчення цієї проблеми дає змогу поділити усі джерела екобезпеки на дві групи. До першої мають бути включені *джерела екобезпеки, породжені людською діяльністю*: 1) матеріальні об'єкти (предмети, речовини, техногенні фізичні та хімічні явища); 2) «небезпечний стан» уражених антропогенною діяльністю екосистем та їх елементів; 3) діяльність людей, поєднана з «ризиком технологій».

До другої групи слід віднести *небезпечні природні процеси і явища* (стихійні сили природи), які виникли або існують в навколишній природі поза волею людини і як прояв природознавчих законів її розвитку, а також природні небезпечні речовини і предмети. Незапобігання такій небезпеці, особливо погрожуючій тяжкими наслідками людському співтовариству, має стати предметом обговорення проблем нового екологічного законодавства і нового КК. Зараз ці питання законодавчо не врегульовано, що слід визнати істотною прогалиною в праві.

У зв'язку з цим сумнівною є позиція А. Собчака, В. Смирнова та ін., які розуміють під джерелом підвищеної небезпеки лише матеріальні об'єкти, тобто речі, які в процесі їх використання (експлуатації) в силу природних або доданих ним людиною властивостей при досягнутому рівні техніки не піддаються повністю контролю людини і тому здатні заподіяти шкоду, не дивлячись на вжиття усіх заходів обережності та

¹ *Тоболкин П. С. Научно-технический прогресс и вопросы законодательной конструкции диспозиций преступлений//Научно-технический прогресс и проблемы уголовного права. М., 1975. С. 90.*

² *Гуров В. И. Орудия и средства в неосторожном преступлении//Уголовно-правовые средства борьбы с преступностью. Омск, 1983. С. 11.*

³ *Угрехелидзе М. Г. Технический прогресс и некоторые вопросы уголовной ответственности за неосторожные деяния//Научно-технический прогресс и проблемы уголовного права. С. 151.*

обачливості. Очевидно, що наведене визначення є неточним і внутрішньо суперечливим.

Матеріальними об'єктами-джерелами підвищеної небезпеки — можуть бути лише такі, які породжені техногенною діяльністю людини. Це будь-які матеріальні об'єкти, продукти техногенної діяльності, які містять в собі велику погрозу негайного заподіяння шкоди у випадку виходу їх з-під контролю людини. Найбільш характерні їх ознаки полягають у тому, що вони:

1) виступають носіями руйнівної енергії (фізичної, хімічної, теплової), яка «замкнена в оболонку» контрольованого технологічного процесу (сюди відносяться як окремі матеріальні об'єкти, так і їх системи, наприклад, АЕС, хімкомбінат). Зосереджена в них енергія має підвищені руйнівні властивості. Контроль над нею повинен забезпечуватися особливими захисними засобами і системами, без чого експлуатація таких об'єктів має визнаватися протиправною. У зв'язку з цим КК може бути доповнений нормою, де була б передбачена відповідальність за порушення правил невикористання спеціальних екозахисних систем, якщо це спричинило чи могло спричинити загибель хоча б однієї людини або нанесення йому тяжких тілесних пошкоджень, іншої шкоди здоров'ю людей, шкоди екосистемам;

2) породжені техногенною діяльністю людини і є штучними утвореннями, слабо адаптованими до природного середовища. Слід максимально пристосовувати їх функціонування до властивостей і процесів природного середовища або не допустити будь-якого контакту з нею за допомогою суворих заходів. Порушення цих вимог негайно виводить таке джерело з-під контролю людини і приводить до заподіяння екологічної шкоди або створює її погрозу;

3) в них полягає реальна погроза заподіяння шкоди екосистемам та суспільству негайно або в найближчому майбутньому в разі виходу їх з-під контролю захисних систем або управління людиною. Усунення (мінімізація) їх руйнівної сили в природному середовищі без особливих зусиль людини неможливо або сильно ускладнено. Обсяг та характер заподіяної або можливої шкоди в цих випадках (на відміну від шкоди, яка заподіяна особистими діями) безпосередньо не залежить від суб'єктивного відношення особи і, як правило, більше і важче, ніж в контрольованих особою ситуаціях;

4) шкода, яка настала в результаті діяльності джерела підвищеної небезпеки, по-перше, важко піддається встановленню, обчислюванню її у відомих величинах, по-друге, важковідновлювана або невідновлювана зовсім. Масштаби і характер такої шкоди при цьому можуть бути суворо лока-

лізовані на відміну від інших екобезпеки. Тому при конструюванні відповідної кримінально-правової норми слід надати їй перш за все профілактичного характеру, відзначивши кримінальну відповідальність, в тому числі й за невжиття необхідних заходів спеціально зобов'язаною особою по запобіганню потенційної шкідливості для природного середовища і людини, якщо в результаті цього настали або реально могли настати певні тяжкі наслідки.

«Небезпечний стан» уражених антропогенною діяльністю елементів біосфери можна представити себе як екологічну кризу природного середовища, його деградацію (погіршення). Вона може бути породжена також злочинною поведінкою особи і розглядатися як її своєрідний небезпечний результат.

Екологічна криза характеризується не просто і не стільки впливом на природу, а й різким збільшенням впливу зміненої людиною природи на суспільний розвиток¹. Екологічна криза — це деградація екосистем, погіршення їх діяльності, порушення природної рівноваги, що викликає виникнення багатьох негативних чинників спочатку в самих екосистемах (зниження функцій відтворення, зменшення популяцій або загибель окремих видів та ін.), а згодом й у людському суспільстві (погіршення його фізіологічного і психічного здоров'я, погроза життю та ін.).

В спеціальній літературі зроблено спробу виявити різні стадії екологічної кризи. Найбільш тяжкою є ситуація катастрофи («екокатастрофи»). Вона характеризується глибокими і незворотними змінами природи, втратою природних ресурсів і різким погіршенням умов проживання населення, викликаними в основному багаторазовим перевищенням антропогенних навантажень на ландшафти і екосистеми регіону. Ознаками такої ситуації є відчутна зміна здоров'я людей, особливо в густозаселених районах, а також втрата генофонду та унікальних природних об'єктів. Безсумнівно, частину території України має бути віднесено до природних територій, які перебувають у стані екокатастрофи, викликаній як аварією на Чорнобильській АЕС, так і багаторазовим перевищенням антропогенних навантажень на екосистеми протягом десятиріч в ряді регіонів. Видимо, критичною стадією екокатастрофи є екоспазм — повне зупинення діяльності основних екосистем, руйнування біосфери, що ставить під сумнів можливість виживання людства як виду². Не менш небезпечні так звані «плавні» екокатастрофи — надзвичайні ситуа-

¹ Див.: Реймерс Н. Ф. Природопользование. М., 1990. С. 250.

² Див.: Кириленко В. П. Принцип экологической безопасности в современном международном праве // Правоведение. 1989. № 3. С. 49.

ції, яким властивий тривалий період від ініційованої події до кульмінації.

Будь-яка катастрофа характеризується певними стадіями.

Стадія зародження. Створюються умови майбутньої катастрофи: в екосистемі під впливом антропогенних чинників накопичуються численні чинники, які дезорганізують її діяльність (гине рослинність, скорочується кількість популяцій та ін.), виникають «локальні екологічні кризи», наростає екологічний ризик.

Стадія кульмінаційна. Під впливом тих чи інших, нерідко прихованих причин відбувається звільнення чинників ризику — технологічної речовини або енергії, експозиції яких піддаються екосистеми і населення. Екосистеми руйнуються, пошкоджуються, лишаючи людство належного середовища проживання.

Стадія затухання. Хронологічно охоплює період від перекриття (обмеження) джерела небезпеки, локалізації небезпечної ситуації до повної ліквідації її прямих та посередніх наслідків, включаючи увесь ланцюжок вторинних і третинних наслідків. Ця стадія може тривати роки, десятиріччя, а то й століття.

Екокатастрофа являє собою тяжкі наслідки вчинення відповідного злочину, що має враховуватися або при кваліфікації вчиненого, або при призначенні покарання за нього.

Менш тяжкою за своїми наслідками є *стадія кризової екологічної ситуації екосистем*. Вона наближається до катастрофічної, і в разі невжиття кардинальних заходів цей період може тривати значний проміжок часу. Кризовий стан природного середовища настає у випадку, коли його параметри наближаються до допустимих меж вимірів, перехід через які тягне за собою втрату стійкості системи та її руйнування.

Менш небезпечна у порівнянні з попередніми так звана *критична (гостра) ситуація при антропогенному впливі на біосферу*. Тут виникають значні і слабкокомпенсовані зміни ландшафтів, відбувається швидке наростання погрози виснаження або втрати природних ресурсів (в тому числі й генофонду), унікальних природних об'єктів, значно погіршуються умови проживання населення. Антропогенні навантаження тут, як правило, значно перевищують встановлені величини та екологічно значущі вимоги. В разі зменшення або зупинення антропогенного впливу і вжиття природоохоронних заходів можливі нормалізація екологічної обстановки, поліпшення умов проживання населення і часткове відновлення ландшафтів.

Екологічна криза в основному (за винятком природних катастроф) проwoцуюється також вчиненням злочинів людським співтовариством, що має бути відображено в конст-рукціях норм про екологічні злочини в новому КК України.

Отже, саме стійкий розвиток біосфери, її нормальне функціонування, засноване на екологічному резерві екосистем свідчать про відсутність екобезпеки, які створюють ризик ураження природних об'єктів і людини.

Такий стан природного середовища можна визнати *оптимумом безпеки*, який характеризується двома критеріями: соціальним і екологічним. З точки зору соціального критерію між суспільством і природою при оптимумі безпеки встановилась певна гармонія, коли техногенна діяльність може адаптуватися до можливостей екосередовища і не перевищує допустимі для екосистем навантаження. Екологічний критерій характеризує якість навколишнього природного середовища, при якій зберігаються висока біологічна продуктивність (для даних кліматичних умов), оптимальне співвідношення видів, біомаси, популяцій та ін.

Чинником, здатним порушити оптимум екобезпеки, є злочинний антропогенний вплив на природне середовище, який перевищує допустимі рівні або межі її змін, тобто мінімальні і максимальні критичні величини параметрів стану середовища, усередині яких вона має сталість і не руйнується. Ці критичні величини слід розуміти як *критичний рівень навантаження на екосистеми*. Останній визначається як рівень, який ми розглядаємо як такий, що не представляє погрозу навколишньому природному середовищу.

При навантаженні на екосистеми нижче критичного значення зберігається оптимум екобезпеки. Підвищення антропогенних навантажень до критичного значення забезпечує *допустиму екобезпеку*. Біосфера ще має сталість і не руйнується. Завдяки власній еластичності вона зберігає здатність у деяких межах змінювати свій стан під впливом антропогенних навантажень і повертається до початкового стану в разі припинення їх дії. Більш того, у цьому випадку природне середовище, володіючи своєю інерцією, зберігає здатність у деяких межах протистояти дії зовнішніх чинників без зміни свого стану. Проте при тривалості антропогенного тиску на природне середовище на рівні критичного навантаження в ній виникають так звані збурення. Історичний, кумулятивний ефект нагромадження регулярних збурень може привести до зміни природного середовища і переходу його в інший стан або виникненню у ньому аномалій.

Найбільш бажаним є досягнення оптимуму екобезпеки, яка, зрозуміло, не виключає ризику ураження екосистем ан-

тропогенними навантаженнями, але зводить його до можливого мінімуму. Ризик ураження екосистем підвищується при досягненні критичних рівнів навантаження на екосистеми, які можуть бути нормативно закріплені в КК як максимально допустимі. В межах від мінімуму ризику ураження екосистем до критичних рівнів навантажень на них й забезпечується екобезпека. Це так званий *розумний рівень безпеки*, тобто досягнення такого низького рівня ризику, який обґрунтовано може бути досягнутий. Досягнути «нульової», або абсолютної, безпеки в сучасних умовах практично неможливо.

Забезпечення оптимальної або допустимої екобезпеки свідчить про відсутність небезпеки ураження екосистем і суспільства. Проте оцінка ситуації як такої, що визначається допустимою екобезпекою, характеризується необхідністю здійснення профілактичних заходів як техногенного, так і правового характеру з метою попередження циклічності. Використання у цьому смислі правового механізму може бути різноманітним, за винятком нормативної бази кримінального права. Оскільки (навіть при наявності неправомірної поведінки) не створюється погроза екобезпеки, то й застосування норм кримінального права, які мають підвищену репресивність, є недоцільним. Таким чином, *екобезпека є погрозою заподіяння шкоди людині і природному середовищу, порушення оптимуму екобезпеки, поєднаною з неприпустимим ризиком поведінки людини (дією чи бездією) або дією джерела підвищеної небезпеки*.

Викладене дає змогу висловити пропозиції про необхідність передбачити в новому КК України спеціальну відповідальність за невжиття заходів щодо усунення екобезпеки. Уведення такої відповідальності до кримінального закону дозволило б стабілізувати ситуації, пов'язані перш за все з навмисним ухиленням спеціально зобов'язаних суб'єктів від діяльності по зменшенню ризику від чинників, які виникли безпосередньо в природному середовищі: дії селєвих джерел або сходу снігових лавин на широких просторах, попередження лісових пожеж або великих затоплень та ін., якщо це привело до людських жертв. Спеціально зобов'язана особа або не включає (не використовує) технічні системи захисту від небезпечних природних чинників, або припускається грубих помилок при їх експлуатації, що знижує їх ефективну роботу або підвищує ризик, в тому числі й екокатастрофи. Під тяжкими наслідками слід розуміти загибель людей, знищення населених пунктів, унікальних об'єктів природи, дорогоцінного майна тощо.

Безумовно, норми, що пропонуються, матимуть значною мірою профілактичне значення і відносяться до групи «резер-

вних норм», тобто норм, які рідко застосовуються на практиці. Це пов'язано з достатньо високим рівнем контролю людини над технологіями, які контактують з природним середовищем. Але такий контроль породжує й відповідальність операторів за його неналежне використання. Крім того, шкода від протиправної поведінки спеціально зобов'язаних осіб у цьому випадку іноді може бути порівняна з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС і більше. Це обумовлено зосередженням в навколишньому природному середовищі значної кількості слабкоконтрольованих штучних джерел безпеки (сховищ з отруйними та іншими хімічними речовинами та ін.), які в умовах надзвичайної екологічної ситуації можуть не тільки посилювати її негативну дію, а й викликати своєрідний ланцюжок екокатастроф аж до глобальної катастрофи.

Ці норми можуть бути викладені в новому КК України в такому вигляді:

Стаття... Незаконні дії, які порушують екологічну безпеку

(1) Вчинення особою дій, які не входять в коло її професійних обов'язків і потребують спеціальних знань, крім випадків крайньої необхідності, якщо вони створили небезпеку загибелі людей, зруйнування природних територій або масової загибелі тварин чи рослин, а рівно інших тяжких наслідків, —

карається позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або обмеженням волі на той же строк.

(2) Ті ж порушення, якщо вони спричинили наслідки, зазначені в ч. 1 цієї статті, —

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на строк до п'яти років.

Стаття... Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення.

Ухилення службової або спеціально зобов'язаної особи від проведення або за неналежне проведення на територіях, забруднених отруйними речовинами, а також підданих дії небезпечних випромінювань, або в зоні екологічного лиха, або технологічної аварії, дезактиваційних або інших аналогічних заходів щодо ліквідації чи усунення наслідків екологічного забруднення, якщо це спричинило загибель людей, масову загибель тварин і рослин або інші тяжкі наслідки, —

карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той же строк з позбавленням права займати певні посади або займатись певною діяльністю на строк до трьох років.

Надійшла до редколегії 26.10.95